INGLIZ TILIDAN O‘ZBEK TILIGA TARJIMA QILINGAN BADIIY ASARLARDA SUKUT VA IMPLITSITLIKNING LINGVOPRAGMATIK TAHLILI

Umida Erkinovna Karimova
G'ijduvon tuman ixtisoslashtirilgan maktab-internati.
e-mail: umidakarimova95@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz tilidan o‘zbek tiliga o‘girilgan badiiy asarlarda sukut va implitsitlik hodisalarining lingvopragmatik xususiyatlari tadqiq etiladi. Sukut nutqiy harakatning muqobil shakli, implitsitlik esa ma’noning bevosita ifodalanmagan, kontekst va umumiy bilimlar yordamida tiklanadigan qatlami sifatida talqin qilinadi. Tadqiqot P. Grays implikaturalar nazariyasi, D. Sperber va D. Uilsonning relevantlik nazariyasi hamda E.-A. Gutt tomonidan ishlab chiqilgan tarjimaga relevantlik yondashuvi asosida olib borildi. E. Xeminguey, J. Ostin, O. Uayld va J. D. Selinjer asarlaridan olingan misollar qiyosiy-chog‘ishtirma usulda tahlil qilinib, tarjimada yashirin ma’noni uzatishning eksplitsitlashtirish, saqlash, kompensatsiya va neytrallashtirish strategiyalari aniqlandi. Natijalar tarjimonning ortiqcha izohlashga moyilligi muallif uslubiga xos «aysberg» ta’sirini zaiflashtirishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: sukut, implitsitlik, implikatura, lingvopragmatika, badiiy tarjima, eksplitsitlashtirish, relevantlik nazariyasi, kompensatsiya, subtekst.

Kirish

Har qanday badiiy matn aytilgan va aytilmagan ma’nolarning murakkab uyg‘unligidan tarkib topadi. Yozuvchi o‘quvchiga hamma narsani ochiq bayon qilmaydi: qahramonning ichki kechinmalari, personajlar o‘rtasidagi ziddiyat yoki voqeaning asl sababi ko‘pincha satrlar orasida, pauza va uzilishlarda, kutilmagan jimlikda yashiringan bo‘ladi. Bunday yashirin qatlam matnning estetik qimmatini belgilovchi omillardan biri bo‘lib, o‘quvchini faol talqin jarayoniga jalb etadi. Shu bois sukut va implitsitlik bugungi tilshunoslikda nafaqat stilistika, balki pragmatika, kognitiv lingvistika va tarjimashunoslikning ham dolzarb tadqiqot obyektiga aylangan.

Tarjima jarayonida mazkur hodisalar alohida murakkablik kasb etadi. Asliyat o‘quvchisi uchun tabiiy bo‘lgan ishora, kinoya yoki pauza boshqa madaniy muhitda yashovchi o‘quvchiga tushunarsiz qolishi mumkin. Natijada tarjimon ikki qutb orasida tanlov qilishga majbur bo‘ladi: yashirin ma’noni izohlab, matnni tushunarli qilish yoki muallif ko‘zlagan noaniqlik va ko‘p ma’nolilikni saqlab qolish. Ingliz va o‘zbek tillari tipologik jihatdan farqlanishi, ularning kommunikativ madaniyatlari esa turlicha bo‘lgani uchun bu muammo yanada keskinlashadi.

O‘zbek tarjimashunosligida badiiy tarjimaning adekvatligi, milliy kolorit va uslubni qayta yaratish masalalari G‘. Salomov, Q. Musayev va boshqa olimlar tomonidan chuqur o‘rganilgan. Pragmalingvistika sohasida Sh. Safarov va M. Hakimovning ishlari muhim nazariy asos yaratdi. Biroq ingliz tilidan qilingan tarjimalarda sukut va implitsitlikni uzatish mexanizmlari hali yetarlicha tizimli tahlil qilinmagan. Ushbu maqolaning maqsadi – mazkur hodisalarning pragmatik funksiyalarini aniqlash va ularni o‘zbek tiliga o‘girishda qo‘llanadigan strategiyalarni tasniflashdan iborat.

Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: sukut va implitsitlik tushunchalarining nazariy talqinini umumlashtirish; ingliz badiiy matnlarida yashirin ma’no ifodalanishining asosiy vositalarini aniqlash; tarjimada ushbu ma’nolarni uzatish strategiyalarini tasniflash hamda ularning pragmatik oqibatlarini baholash.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Implitsit ma'no haqidagi zamonaviy qarashlarning shakllanishida P. Graysning «Mantiq va suhbat» asari hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Olim hamkorlik tamoyilini va unga bo'ysunuvchi miqdor, sifat, munosabat hamda uslub maksimalarini ilgari surib, so'zlovchi ataylab ushbu qoidalarni buzganda tinglovchida qo'shimcha xulosa – suhbat implikaturasi yuzaga kelishini asoslab berdi [3]. Keyinchalik S. Levinson implikaturalarning umumlashgan va xususiy turlarini farqlab, ularning mexanizmlarini batafsil tavsifladi [7]. D. Sperber va D. Uilson esa Grays maksimalarini yagona relevantlik tamoyiliga keltirib, kommunikatsiyani ostensiv-inferensial jarayon sifatida talqin etdi: tinglovchi minimal kognitiv sarf evaziga maksimal kontekstual samara beradigan talqinni tanlaydi [10].

Sukut fenomeni lingvistik tadqiqotlarda nisbatan kechroq e'tibor qozondi. D. Tannen va M. Savill-Troyk tahriridagi to'plamda sukut madaniyatga bog'liq kommunikativ hodisa sifatida ko'rib chiqildi [11]. A. Yavorskiy sukutni nutqning shunchaki yo'qligi emas, balki mazmunli kommunikativ tanlov sifatida baholadi [6]. M. Efrat sukutning emotiv, konativ, referensial, fatik va metalingvistik funksiyalarini ajratib, uni R. Yakobson modeli doirasida tasniflashni taklif qildi [2]. Rus tilshunosligida I. R. Galperin matnda ifodalangan mazmun-faktual axborotdan tashqari mazmun-konseptual va mazmun-subtekstual axborot mavjudligini ko'rsatib bergan edi [13].

Tarjimashunoslikda implitsit ma'noni uzatish muammosi eksplitsitlashtirish tushunchasi bilan chambarchas bog'liq. Sh. Blum-Kulka tarjimon asliyatdagi yashirin bog'lanishlarni ochiqroq ifodalashga moyilligini qayd etib, «eksplitsitlashtirish gipotezasi»ni ilgari surdi [1]. K. Klaudi eksplitsitlashtirishning majburiy, ixtiyoriy, pragmatik va tarjimaga xos turlarini farqladi [8]. E.-A. Gutt relevantlik nazariyasini tarjimaga tatbiq etib, tarjima asliyat bilan «talqiniy o'xshashlik» munosabatida bo'lishi va maqsadli o'quvchining kognitiv muhitini hisobga olishi kerakligini ta'kidladi [4]. M. Beyker ham ekvivalentlikning pragmatik darajasini alohida ajratib, implikaturalarni tarjima qilish yo'llarini ko'rsatib bergan [5].

Tadqiqot materiali sifatida E. Xemingueyning «Chol va dengiz» qissasi va «Oq fillarga o'xshash tepaliklar» hikoyasi, J. Ostinning «G'urur va g'araz» romani, O. Uayldning «Dorian Grey portreti» romani hamda J. D. Selinjerning «Javdar dalasida qo'riqchi» romanidan tanlab olingan parchalar xizmat qildi. Tahlilda qiyosiy-chog'ishtirma, pragmatik, kontekstual va interpretativ usullardan foydalanildi. Misollarning o'zbekcha variantlari tahliliy maqsadda tuzilgan bo'lib, ular tarjima amaliyotida uchraydigan tipik yechimlarni modellashtiradi va strategiyalarning pragmatik ta'sirini qiyoslash imkonini beradi.

Tahlil va natijalar

1. Sukutning tarjimadagi pragmatik funksiyalari

E. Xemingueyning «aysberg» tamoyili badiiy matnda sukutning qanday ishlashini yaqqol namoyon etadi. Yozuvchining fikricha, asarning faqat sakkizdan bir qismi suv yuzida ko'rinib turadi, qolgan qismi esa o'quvchi tasavvurida tiklanadi. «Hills Like White Elephants» hikoyasida erkak va ayol o'rtasidagi butun suhbat abort masalasi atrofida kechadi, biroq bu so'z matnda biror marta ham tilga olinmaydi. Erkakning «It's really an awfully simple operation, Jig… It's not really an operation at all» degan gapi mavzuni nomlamaslikka qaratilgan evfemistik strategiya sifatida namoyon bo'ladi.

Ushbu parchani o'zbek tiliga o'girishda ikki yo'l mavjud. Saqlash strategiyasida «Bu juda oddiy operatsiya, Jig… Aslida bu operatsiya ham emas» tarzidagi variant asliyatdagi noaniqlikni to'liq saqlaydi va o'quvchini mustaqil xulosa chiqarishga undaydi. Eksplitsitlashtirish strategiyasida esa «homiladan qutulish» kabi birikmaning kiritilishi hikoyaning asosiy badiiy mexanizmini buzadi: personajlarning

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

muhim masalani ataylab chetlab o‘tishi, ya’ni sukut orqali ifodalangan ruhiy tanglik yo‘qoladi. Relevantlik nazariyasi nuqtayi nazaridan qaraganda, bunday izoh o‘quvchining kognitiv sarfini kamaytirsa-da, asliyat ko‘zlagan kontekstual samarani ham keskin qisqartiradi.

Hikoya so‘ngida Jigning «Would you please please please please please please please stop talking?» degan iltimosi sukutga bo‘lgan talabni ifodalaydi. Yetti marta takrorlangan «please» so‘zi sukutni nutq orqali talab qilishning paradoksal holatini yaratadi. O‘zbekcha tarjimada «iltimos» so‘zining xuddi shunday takrorlanishi pragmatik kuchni saqlab qoladi, uni «jim bo‘l, bas qil» kabi qisqa buyruq bilan almashtirish esa qahramonning holsizlanganini emas, balki qat’iy g‘azabini ifodalab, pragmatik siljishga olib keladi.

«The Old Man and the Sea» qissasining ilk jumlasi – «he had gone eighty-four days now without taking a fish» – cholning yolg‘izligi, qat’iyati va omadsizligi haqida bevosita hech narsa demaydi, lekin sanab ko‘rsatilgan kunlar soni o‘quvchida shunday xulosalarni uyg‘otadi. Asar yakunidagi «The old man was dreaming about the lions» jumlasi esa yoshlik, kuch va orzuning ramziy sukut orqali tasdiqlanishidir. Tarjimada «Chol sherlarni tush ko‘rardi» tarzidagi lo‘nda ifoda muallif uslubiga mos keladi; unga «yoshlik kunlarini qo‘msab» kabi izoh qo‘shilishi ramzni sharhga aylantirib qo‘yadi.

2. Suhbat implikaturalari va ironiyaning uzatilishi

J. Ostinning «Pride and Prejudice» romanidagi mashhur ilk jumla – «It is a truth universally acknowledged, that a single man in possession of a good fortune, must be in want of a wife» – Grays tasnifiga ko‘ra sifat maksimasining ataylab buzilishiga asoslangan. Muallif «hamma tan olgan haqiqat» haqida gapirar ekan, aslida bu «haqiqat» qizlarini turmushga uzatishni orzu qilgan onalarning xayolida mavjudligini kinoya bilan ishora qiladi. Tarjimada «Hamma tan olgan bir haqiqat bor: boy bo‘ydoq yigit albatta xotinga muhtoj bo‘ladi» varianti ironiyaning sintaktik asosini – tantanali, qat’iy ohangni saqlaydi. Agar tarjimon ohangni pasaytirib, «ko‘pchilik shunday o‘ylaydi» qabilida neytral ifoda tanlasa, implikatura yo‘qoladi va jumla oddiy ma’lumotga aylanadi.

Roman qahramoni janob Bennetning «You want to tell me, and I have no objection to hearing it» degan javobi munosabat maksimasining buzilishi orqali uning xotiniga nisbatan loqaydligini va yengil masxarasini ifodalaydi. O‘zbek nutq madaniyatida er-xotin muloqotidagi bunday kinoya boshqacharoq qabul qilinishi mumkin, shu sababli tarjimada «Aytgingiz kelyapti, men eshitishga qarshi emasman» kabi betaraf, rasmiy-sovuq ohangni saqlash kinoyani o‘quvchiga yetkazishning samarali yo‘li hisoblanadi.

3. Paradoks va epigrammalarda implitsit ma’no

O. Uayldning «The Picture of Dorian Gray» romanidagi lord Genri nutqi paradoksal aforizmlarga boy. «There is only one thing in the world worse than being talked about, and that is not being talked about» iborasida implitsit ma’no jamiyatda e’tibor markazida bo‘lishga intilish va obro‘ning nisbiyligi haqidagi xulosadan iborat. O‘zbek tilida «Dunyoda g‘iybat qilinishdan yomonroq birgina narsa bor – bu g‘iybat qilinmaslik» varianti paradoksning parallel qurilishini saqlaydi. Bunda «talked about» birikmasining «g‘iybat qilinmoq» bilan berilishi ma’noni biroz toraytirsa-da, o‘zbek o‘quvchisiga tanish madaniy konnotatsiya orqali epigrammaning ta’sirchanligini kuchaytiradi. Bu kompensatsiyaning tipik ko‘rinishidir.

4. Sintaktik va grafik sukut

J. D. Selinjerning «The Catcher in the Rye» romanida Xolden Kolfildning nutqi «and all», «if you want to know the truth», «it killed me» kabi takroriy birikmalarga to‘la. Bu vositalar qahramonning ichki bo‘shlig‘ini, akasi Allining o‘limi bilan bog‘liq aytilmagan iztirobini niqoblaydi. Romanning so‘nggi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

jumlasi – «Don't ever tell anybody anything. If you do, you start missing everybody» – butun asar davomida sukut ostida yashiringan sog'inch va yolg'izlik mavzusini ochiqlamagan holda yakunlaydi.

«And all» birikmasini «va hokazo» deb o'girish uni kitobiy uslubga ko'chirib, o'smir nutqining jonli ohangini yo'qqa chiqaradi. Aksincha, «-u -pu», «degan gaplar», «falon-pistonlar» kabi so'zlashuv birliklari orqali berilgan variantlar pragmatik jihatdan adekvatroqdir. Bunda tarjimon asliyatdagi aniq birlikni emas, balki uning vazifasini – nutqni noaniq tugatish, gapni yarim yo'lda qoldirish orqali ichki holatni yashirishni qayta yaratadi. Shuningdek, ingliz matnlaridagi tire, ko'p nuqta va uzilgan gaplar (aposiopezis) o'zbek tilida ham grafik vositalar yordamida saqlanishi lozim, chunki ular sukutning bevosita vizual belgisi hisoblanadi.

Tahlil natijalari 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval. Tahlil qilingan asarlarda implitsitlik vositalari va yashirin ma'no

Asar	**Implitsitlik vositasi**	**Yashirin ma'no**
E. Xeminguey. «Hills Like White Elephants»	Mavzuni nomlamaslik, evfemizm, takror	Abort masalasi, munosabatlardagi inqiroz
E. Xeminguey. «The Old Man and the Sea»	Ramziy detal, lo'nda bayon	Yolg'izlik, qat'iyat, yoshlikni qo'msash
J. Ostin. «Pride and Prejudice»	Sifat va munosabat maksimalarining buzilishi	Ijtimoiy kinoya, loqaydlik
O. Uayld. «The Picture of Dorian Gray»	Paradoks, epigramma	Obro'ning nisbiyligi, estetizm
J. D. Selinjer. «The Catcher in the Rye»	Takroriy birikmalar, uzilgan gaplar	Aytilmagan iztirob, sog'inch

O'rganilgan misollar asosida yashirin ma'noni tarjima qilishning to'rt asosiy strategiyasi ajratildi (2-jadval).

2-jadval. Sukut va implitsitlikni tarjima qilish strategiyalari

Strategiya	**Mohiyati**	**Pragmatik oqibati**
Saqlash	Asliyatdagi noaniqlik va pauza o'zgarishsiz beriladi	Muallif uslubi va o'quvchi faolligi saqlanadi
Eksplitsitlashtirish	Yashirin ma'no so'z yoki izoh bilan ochiqlanadi	Tushunarlilik oshadi, subtekst zaiflashadi
Kompensatsiya	Yo'qotilgan ta'sir boshqa til vositasi bilan tiklanadi	Pragmatik ekvivalentlikka erishiladi
Neytrallashtirish	Kinoya, ohang yoki pauza betaraf ifoda bilan almashtiriladi	Implikatura yo'qoladi, matn soddalashadi

Muhokama

Olingan natijalar Sh. Blum-Kulka ilgari surgan eksplitsitlashtirish gipotezasining ingliz-o'zbek tarjima juftligi uchun ham dolzarb ekanini ko'rsatadi. Tarjimon ko'pincha o'quvchini «qiynamaslik» maqsadida yashirin ma'noni oydinlashtirishga intiladi. Biroq badiiy tarjimada tushunarlilik yagona mezon emas. Xeminguey yoki Selinjer kabi yozuvchilar uchun aytilmaganlik uslubning asosiy belgisi bo'lib, uni ochiqlash asarni janr va estetik jihatdan boshqa matnga aylantirib yuboradi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Shu bilan birga, har qanday implitsit ma'noni mexanik ravishda saqlash ham maqsadga muvofiq emas. Madaniy tafovut katta bo'lgan hollarda – masalan, Viktoriya davri ingliz jamiyatiga xos ijtimoiy kodlar, diniy yoki tarixiy allyuziyalar tilga olinganda – o'zbek o'quvchisi zarur fon bilimlarga ega bo'lmasligi mumkin. Bunday vaziyatda E.-A. Gutt tavsiya etgan yondashuv o'zini oqlaydi: tarjimon maqsadli auditoriyaning kognitiv muhitini baholab, qaysi implikatura matn ichida tiklanishi mumkinligini, qaysi biri esa izoh yoki kompensatsiyani talab etishini aniqlaydi. Izohni asosiy matnga emas, balki sahifa ostidagi izohga ko'chirish esa subtekstni buzmagan holda o'quvchiga yordam berishning muqobil yo'lidir.

O'zbek tilining agglyutinativ tabiati va boy modal vositalari (-ku, -da, -yu, -mi yuklamalari, «axir», «nahotki», «ehtimol» kabi so'zlar) yashirin munosabatni ifodalash uchun keng imkoniyat yaratadi. Ular ingliz tilidagi intonatsiya, so'z tartibi yoki leksik tanlov orqali ifodalangan kinoya va ishorani kompensatsiya qilishda samarali qo'llanishi mumkin. Shuningdek, o'zbek kommunikativ madaniyatida kattalar huzurida jim turish, fikrni ishora bilan bildirish kabi an'analar mavjudligi sukutning ayrim turlarini tabiiy tarzda qabul qilishga zamin hozirlaydi. Demak, sukutni tarjima qilishda madaniyatlararo pragmatik farqlar nafaqat to'siq, balki imkoniyat sifatida ham namoyon bo'ladi.

Xulosa

O'tkazilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, sukut va implitsitlik badiiy matnda ma'no yo'qligini emas, balki ma'noning alohida, kontekstga tayanib tiklanadigan shaklini ifodalaydi; ular muallif intensiyasi, personaj xarakteri va asar estetikasini shakllantirishda muhim vazifa bajaradi.

Ikkinchidan, ingliz badiiy matnlarida yashirin ma'no asosan mavzuni nomlamaslik, evfemizm, takror, maksimalarning ataylab buzilishi, paradoks, ramziy detal va sintaktik uzilishlar orqali ifodalanadi. Ushbu vositalarning har biri tarjimada o'ziga xos yondashuvni talab qiladi.

Uchinchidan, yashirin ma'noni o'zbek tiliga o'girishda saqlash, eksplitsitlashtirish, kompensatsiya va neytrallashtirish strategiyalari qo'llanadi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, pragmatik adekvatlikka eng ko'p darajada saqlash va kompensatsiya strategiyalari orqali erishiladi, ortiqcha eksplitsitlashtirish va neytrallashtirish esa subtekstning yo'qolishiga sabab bo'ladi.

To'rtinchidan, tarjimon asliyat muallifi va maqsadli o'quvchi o'rtasida vositachi sifatida faqat so'zlarni emas, balki aytilmagan ma'nolarni ham «tarjima» qilishi lozim. Kelgusida mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlarni nashr etilgan o'zbekcha tarjimalarning keng korpusi asosida davom ettirish hamda dramaturgiya va kinotarjimada sukutning uzatilishini o'rganish istiqbolli hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Blum-Kulka Sh. Shifts of cohesion and coherence in translation // House J., Blum-Kulka Sh. (eds.) Interlingual and Intercultural Communication. – Tübingen: Gunter Narr, 1986. – P. 17–35.
2. Ephratt M. The functions of silence // Journal of Pragmatics. – 2008. – Vol. 40, № 11. – P. 1909–1938.
3. Grice H. P. Logic and conversation // Cole P., Morgan J. (eds.) Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
4. Gutt E.-A. Translation and Relevance: Cognition and Context. – Oxford: Blackwell, 1991. – 222 p.
5. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – London; New York: Routledge, 1992. – 304 p.
6. Jaworski A. The Power of Silence: Social and Pragmatic Perspectives. – Newbury Park: Sage, 1993. – 188 p.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.